

1. Аза Л. Інтеграційні процеси в поліетнічному просторі України [Електронний ресурс] / Л. Аза // Збірник наукових праць. – режим доступу: <http://pressaukr.narod.ru/duma5.htm>. 2. Алексеев Ю. Особливості сучасної етнополітики України в контексті євроінтеграційних проблем / Ю. Алексеев // Україна – Європа Світ. Збірник наукових праць. – С. 115–127. 3. *Альтерматт У.* Етнонаціоналізм в Європі / *Урс Альтерматт* // Національна ідентичність: Хрестоматія / Упор. Т. С. Воропай. – Харків: Крок, 2002. – С. 134–151. 4. *Бакальчук В. О.* Етнокультура українського суспільства в динаміці зовнішніх та внутрішніх тенденцій // Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с. 5. *Воропаєва Т.* Формування національної та європейської ідентичності громадян України: теоретико-емпіричні аспекти (1993–2010 рр.) [Електронний ресурс] / Т. С. Воропаєва // Збірник наукових праць ІМФЕ ім. М. Рильського. – режим доступу: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=107&Itemid=58. 6. *Гончар О.* «В сім'ї вольній, новій...» / О. Гончар // Шевченківський збірник. – Випуск 2. – К.: Радянський письменник. – 1985. – 300 с. 7. *Дорошенко В.* Шевченко про свою неволю / В. Дорошенко // Календар-Альманах Нового Шляху на 1961 рік. – Видавничка спілка «Новий Шлях». – Вінніпег, Манітоба, 1961. – 144 с. 8. *Козловець М. А.* Європейська ідентичність: уніфікація чи «єдність в різноманітті»? / М. А. Козловець // Гуманітарний вісник ЗДІА. – Вип. 37. – 2009. – С. 72–86. 9. *Круглашов А. М., Озимок І., Астапенко Т. С., Руссу В. В.* Європейська інтеграція на початку нового тисячоліття: довідник / склад. А. М. Круглашов, І. Озимок, Т. С. Астапенко, В. В. Руссу. – Ч. 1. Чернівці, 2010. – 212 с.

10. Культурологія: теорія та історія культури [Електронний ресурс] / За ред. І. І. Тюрменко, О. Д. Горбула. – режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/full/6521/50/>. 11. *Макаренко Н. Ю.* Національна ідентичність: особливості формування / Н. Ю. Макаренко // Політологічні студії. Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 1. – С. 190–195. 12. *Пелагеша Н.* Українська національна ідентичність: шляхи європеїзації / Н. Пелагеша // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 60–67. 13. *Сергійчук В.* Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти / [В. Сергійчук, В. Піскун, Т. Воропаєва та ін.] // Фундаментальні орієнтири науки. – К., 2005. – С. 24–53. 14. *Стецюк В.* Підсумки конгресу української вільної науки / В. Стецюк // Тарас Шевченко: Збірник доповідей світового Конгресу української вільної науки для вшанування сторіччя смерті патрона НТШ / За ред. В. Стецюка, Б. Кравціва. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка в США, 1962. – 270 с. 15. *Шевченко Т. Г.* Заповіт / Т. Г. Шевченко // Повне зібрання творів: у 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: Поезія, 1837–1847. – 935 с. 16. *Шульга М.* Принципи та аспекти європейської інтеграції / М. Шульга // Освіта регіону. Український науковий журнал. – 2011. – № 1. – 277 с. 17. *Dylematy tożsamości europejskiej pod koniec drugiego tysiąclecia (praca zbiorowa).* – Toruń, 1996. – P. 38. 18. *Memoirs of the Shevchenko Scientific Society. Vol. 161. Collected Papers by the Philological Section. Vol. 24.* – New York; Paris, “America”, 1953. – 207 p. 19. *Smith R.* Culture, Identity and European Integration // Culture and European Union Law. Ed. By Rachel Smith. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 414 p.

Тетяна Шептицька

Зарубіжне українство в утвердженні образу Тараса Шевченка як «конструктора української нації»

У статті розглядаються підходи українських зарубіжних шевченкознавців, публіцистів, громадських діячів. Підкреслюється, що у своїх працях вони обґрунтовують погляд на Т. Шевченка як творця української нації.

Approaches of Ukrainian foreign scientists, publicists and public men are examined in the article. It is underlined that in their works they ground a look on T. Shevchenko as a creator of Ukrainian nation.

Тарас Шевченко справедливо вважається невмирущим символом державного відродження України. У його розмаїтому та багатожанровому доробку постав цілий комплекс ідей, образів, тем, міцно пов'язаних як із життям конкретної людини, так і з шляхами та роздоріжжями цілої нації. Т. Шевченко показав світові національне буття українців, красу і неповторність української землі з її розкішною природою, унікальними традиціями та щирими і нескореними людьми. Самою долею судилося митцю виконати історичну місію генія та національного пророка, відстоявши гідність власного народу і вказавши йому шляхи подальшого поступу.

Уявлення про буття українства, пізнання української естивності, глибоке занурення у національний образ світу, розуміння особливостей української ментальності неможливе без ґрунтового та всеосяжного вивчення творчої спадщини Тараса Шевченка. Попри те, що на сьогодні існує величезна кількість праць, присвячених великому поетові, пересічний читач і наукова громада продовжують віднаходити у його пристрасному художньому слові нові нюанси, зернини незамуленої істини, відповіді на життєво значущі питання. Ідейна сутність та емоційний потенціал Тарасової творчості долають часові та просторові обмеження, засвідчуючи

вічну актуальність його думок, їх суголосність із роздумами та переживаннями українців.

Зрозуміло, що на дослідження життєвого шляху Т. Шевченка, його літературного та малярського доробку, щоденників та епістолярію, розлогого кола спілкування та лектури впливало безліч різноманітних чинників, і, на жаль, не завжди наукового характеру. Соціокультурні та політичні трансформації, яких зазнавало українство упродовж останніх двох століть, вагомо позначались не лише на основах суспільного устрою, мовній ситуації в країні, але й на духовній сфері. Відтак, художній набуток Тараса Шевченка так само потрапляв у полон стереотипів, панівних міфологем, псевдотлумачень, які зазвичай перешкоджали об'єктивному науковому аналізу, приховували незручні для дискусій теми чи проблеми.

Зарубіжне українство завжди дбало про нерозривність зв'язку із материковою Україною, турбуючись про збереження власної національної ідентичності. Відтак, українці у чужих світах робили усе можливе, аби передати нащадкам справжні народні цінності, високу етику родинних стосунків, життєдайну, правдиву силу добра і співчутливості. Окрім цього, представники української діаспори прагнули до

якомога ширшої популяризації культурних здобутків та знакових постатей національного відродження, аби продемонструвати світові великий потенціал країни свого походження. Відповідно, на пильну увагу здобувся і доробок Тараса Шевченка як найяскравіше втілення українськості.

Українські науковці закордоння, перебуваючи у відносній свободі, намагалися у своїх розвідках не просто порушувати табуовані теми із царини шевченкознавства, застосовувати до аналізу модерні методологічні прийоми та підходи, а утвердити радикально інше бачення поетової спадщини. Особливо зарубіжних науковців, митців, публіцистів цікавили – виразний україноцентризм творчості Т. Шевченка, його визвольні імперативи та антиімперське спрямування поезії. В утвердженні образу поета як своєрідного творця української нації зарубіжне українство виразно протистояло радянській парадигмі, яка розглядала Т. Шевченка як «співця революції». Початки протистояння двох методологічних, а радше світоглядних позицій припадають на першу третину ХХ ст. після остаточного утвердження більшовицької влади на Україні.

1920-ті – 1930-ті роки у розвитку української гуманітарної науки були складним і суперечливим періодом, коли поєднувалися інтелектуальний академізм, плюралізм думок, обмін ідеями, співіснування різних методологічних підходів – на початках та партійний догматизм, винищення вільного слова та його носіїв – наприкінці. Якщо у 1920-х роках вивчення спадщини Тараса Шевченка набувало інституційного характеру (заснування НДІ-в) і відбувалося разом з активним оприлюдненням різноманітних концепцій, нових праць, в яких висвітлювались малознані факти з біографії Т. Шевченка, аналізувались знайдені автографи його творів, то вже у 1930-х на підрадянській Україні спостерігається звуження дослідницького поля, схематизація постаті поета, гостра боротьба з альтернативними поглядами, санкціоновані на вищому владному рівні. Такі трансформації в шевченкознавчій науці мають чітке датування – 1934 р. Опосередковано на це вказав і Євген Кирилюк, який писав: «Потрібен був певний поворот від академічного, почасти об'єктивістського дослідження спадщини поета до справді партійного, марксистсько-ленінського шевченкознавства. Поворот цей був здійснений у «Тезах до 1920-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка» Відділу культури і пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У 1934 року, в статтях В. Затонського, А. Хвилі, Є. Шабліовського, Ю. Йосипчука та ін. Великий поет, за аналогією з ученням В. І. Леніна про Бєлінського, Чернишевського, Добролюбова, Некрасова був визначений як селянський революційний демократ» [14, с. 176].

Прикметно, що у тому ж 1934 році у Варшаві вийшла друком і книжка С. Смаль-Стоцького «Т. Шевченко. Інтерпретації», яка репрезентувала радикально інший методологічний підхід до пізнання й розуміння творчої

спадщини великого поета. І хоча, за справедливим твердженням д-ра Л. Луціва, «Інтерпретації» не відомі були в Україні під большевицькою окупацією, бо, коли вже появились друком, – там панував такий режим, що не було майже жодного зв'язку тоді з вільним світом» [8, с. XII], думки та висновки автора дозволяють говорити про заочну полеміку або й запекле протиборство марксистської критики та націоналістичної (національно зорієнтованої).

У націоналістичному дискурсі, представленому дослідниками-емігрантами, твори «Кобзаря» розглядалися як своєрідна «програма дій», спрямована на деконструкцію офіційних імперських практик поневолення, виборювання невід'ємного права кожної спільноти (а української й поготів) жити самостійно. Потрібно зауважити, що з-поміж праць теоретиків цього дискурсу (Д. Донцов, Є. Маланюк) розвідки академіка С. Смаль-Стоцького вирізняються глибоким аналізом та чітким методологічним підходом, сформульованим так: «роз'яснювати й вивчати Шевченка передовсім із самого поета, підходити до окремих його творів не тільки зі становища того твору, що його розбираєш, а у зв'язку з поемами, найперш написаними більш-менш у тому самому часі, а далі – з іншими» [8, с. 7]. Доскіплива інтерпретація тексту, увага до найдрібнішого слова, ритміки, логічна умотивованість того чи іншого слововживання, того чи іншого образу, на переконання дослідника, робить Т. Шевченка зрозумілішим, ближчим до сучасників. Він, зокрема, твердить, що «досі тільки тому не розуміли поем Шевченка так, як треба, бо не розбирали їх філологічною метою» [8, с. 109].

Розвідки С. Смаль-Стоцького, ґрунтовані на «філологічній методі», безумовно, вигравали у порівнянні з емоційними й полемічними текстами Д. Донцова. Редактор «Літературно-наукового вістника», в якому й було надруковано частину статей, що згодом увійшли до «Інтерпретацій», постійно нехтував точністю цитат, посиланнями на першоджерела й швидше випробовував творчість Т. Шевченка на відповідність власним переконанням та поглядам на українську літературу. Проте і Д. Донцова, і С. Смаль-Стоцького єднало щире переконання, що саме великий Тарас є мірилом правди, символом справжнього українства [2; 3].

Зарубіжні українці у своїх дослідженнях-інтерпретаціях не лише зауважували терапевтичну й визвольну силу Шевченкового, а й підкреслювали його глибоку закоріненість у народному світогляді й світобаченні. Прадавній український етос, споконвічне волелюбство та правдошукання, хліборобське єство, на переконання багатьох вчених, стали підґрунтям творчості Т. Шевченка, визначили й розуміння поетом явищ історичного, соціально-політичного, культурного буття українців.

Представники еміграційного шевченкознавства одними із перших утвердили в українській критичній думці погляд на Т. Шевченка як на творця української нації. С. Смаль-Стоцький підтримав і розвинув це

твердження, наголосивши, що Т. Шевченко «ще й тепер духовну й етичну культуру народу посуває все далі наперед, він, як ніхто інший, є все ще єдиним непереможним речником правопорядку, оснований на волі, справедливості і правді, на християнській етиці, на людському правосудді; він ще й тепер будить громаду з отупіння й немов силує її, щоб або йому противилася, або визнала його ідеї за правдиві й їх поклала в основу свого думання, свого діяння в щоденному житті» [8, с. 157].

Важливе місце у дискусії між марксистською та націоналістичною критикою займало вияснення ставлення Т. Шевченка до Москви. Так, А. Хвиля наполягав на існуванні помилок і протиріч у творчості Шевченка, які використовувала буржуазія та петлюрівці, аби відкинути революційні поезії митця. У статті, присвяченій відкриттю пам'ятника Шевченкові у Харкові, основну ідею якого визначено як незламність революціонера-кріпака в боротьбі проти царизму, дослідник наголошував: «Українська націоналістична зграя увесь час намагається тлумачити творчість Шевченка, як зброю проти Москви, як зброю проти росіян, але кожен розуміє, проти якої Москви виступав Шевченко. Він виступав проти царської Москви. В той же час він ішов разом з російськими демократами-революціонерами» [11, с. 152]. Солідаризувався з А. Хвилею й Є. Шабліовський, який підготував монографію «Шевченко і російська революційна демократія». У традиціях того часу автор, затаврувавши «буржуазних націоналістів» – Винниченка, Донцова, Олеся, Грушевського, Ніковського та «націонал-переродженця» Скрипника, постулює думку, що «основна лінія ідейно-творчого, політичного розвитку Шевченка йшла в напрямку поступового визволення спід націоналістичних поміщицьких впливів, в напрямку розвінчування українських націоналістів, в напрямку братерського єднання з революційно-визвольним рухом інших пригноблених народів царської Росії, особливо найщільнішого єднання з російським революційно-демократичним загоном» [12, с. 9]. Обом працям, написаним цілком у дусі радянської пропаганди 1930-х років, бракувало аргументів, а подекуди й фактів, на що пізніше вказував, зокрема, Є. Маланюк, виступаючи проти втягування Т. Шевченка в лоно «ліберал-всеросійських «демократичних» обрусителів» [7, с. 39–40]. Схожі міркування мав і С. Смаль-Стоцький, який наголошував, що «у Шевченка, ніхто ніде не знайде ні одного слова якихнебудь федераційних, чи союзних міркувань. Навпаки. Він усяку злуку України з Московщиною уважав за найбільшу недолю, за найбільше нещастя України, за джерело її фізичного, духового, матеріального, культурного й морального занепаду...» [8, с. 14]. Неприйняття будь-якого поневолення, прадавнє українське волелюбство, любов до рідної землі, на тверде переконання ученого, спонукали поета кинути гасло повної державно-політичної самостійності України.

Представники українського зарубіжжя наполягали, що Російська імперія завжди намагалася пригальмувати, а то й повністю призупинити процес формування української національної ідентичності. На їхнє глибоке переконання, таке ставлення до українського руху, найвиразніше проявилось у долі Тараса Шевченка та реакції на його творчість деяких російських критиків та цензорів. «Вперта, систематично похмура й цілком свідомо ненависть Белінського до Шевченка може вважатися класичним зразком відношення свідомого Росіянина до української проблеми [...]. Фанатичному «єдинонєделімцю» в літературі – Белінському було ясно, що творчість Шевченка – це вже не Прованс, не «листи до любезних землячків» і навіть не оповідання Марка Вовчка. Як для людини з артистичним чуттям, для нього було ясно, що Шевченко – пророцтво і осторога, вогняна проекція в історичне майбутнє, підземний рокіт тієї сили, що в 1917 р. захитала імперію російську [6, с. 246]». Шевченко як виклик малоросійству, комплексу національної меншовартості був надто небезпечним для існування імперії, чим і пояснювали діаспорні критики постійні намагання російських літераторів перетворити геніального поета на «малороса» шляхом перекрученого трактування його творів, замовчування державницької спрямованості його поезії, зрештою, називання його Кобзарем.

Ґрунтовно аналізуючи такі знакові для національного самовизначення українців твори, як «Чигирин», «Великий льох», «Сон», Д. Донцов, Є. Маланюк, згодом М. Павлишин, М. Шкандрій доводили, що саме Шевченко став виразником потужного і безпощадного духу національної самокритики, збудником того «національного сорому», що є потребою й передумовою національного відродження. Захищаючи творчість Тараса Григоровича від фальсифікації, спроб перетворити поета на такого собі малороса, Д. Донцов видобуває із Шевченкової поезії провідний мотив протесту і гніву проти смиренного спокою «мільйонів свинопасів». Звісно, гнів цього «великого вигнання» звертався і проти «кесаря», і проти сильних світу, але глибша провина лежить на тих, що дають безкарно розпинати свого Бога, що не помічають українського пекла, а живуть щасливо у своєму рабстві.

Гоголівський міф про солодку «співаючу і танцюючу Малоросію», котра коли й мала якесь самобутнє минуле, то майбутнього вже аж ніяк мати не може, отримав гідну відповідь у вигляді шевченківського міфу «воскресаючої України». Безжурному, напівсонному існуванню малоросів протиставив Шевченко бунт, «вогнь кривавий, пламенний меч, нарізані на людських душах», свобідне і повне життя. «Не тягар боротьби і страта лякали його, лише – «в багні колодою гнилою валятися» – твердить Д. Донцов. – Не кари лякався він, не того, що затулено йому уста, лиш того, що голос його залишиться без відгону, що не удариться дзвінкою луною о уха оспалих землячків, що не зрозуміють його

пророчої фантазії їх порослі цвіллю серця [2, с. 59]». Дійсно, Шевченкова правда – не пасивно-несхоплена просто-правда, лише активно-заперечуюча «правда-помста», що народжується в епіцентрі людського лиха, звітуючи смерть в ім'я майбутнього. «Ідеологи українства, що капітулює, – пише критик, – стараються скинути сього неспокойного духа з постаменту, на який винесла його нація. Він (Тарас Шевченко – Т. Ш.), мовляв, не мав «завершеного національно-політичного світогляду, живши переважно не на Україні»... Ах, сі критики забувають, що вони можуть жити на Україні по сорок і по сто літ, і ще не знати, як удосконалити свій світогляд, а все ж не будуть гідні одв'язати ремінь від ноги його... [2, с. 74]».

Міжвоєнний період на підрадянській Україні характеризувався не лише владним втручанням у розвиток науки, а й намаганням більшовиків змінити духовно-культурне єство українців, вплинувши на способи поведінки, побутово-звичаєве самовираження тощо. Одним із проявів такого «ментального колоніалізму» стала пропаганда атеїзму як ідеології та практики. Заперечення Божого існування та богоподібності людини поєднувалося із доктринацією марксистського вчення, розкладовою роботою всередині церкви, гострою критикою альтернативної думки та вчинку. Підпасовувалися під панівну атеїстично-матеріалістичну концепцію і літературознавчі дослідження, присвячені Т. Шевченку. Великий поет оголошувався ледве не безбожником, богохульником, який не визнавав світотворчої ролі Спасителя.

Однак ідейне звучання Шевченкових творів, їхня зорієнтованість на духовне очищення й піднесення, обстоювання світла істини й любові змушували вдумливих критиків дещо корегувати свої твердження (хоча й у межах канону). Так, Ю. Лавріненко справедливо зауважив на тогочасній потребі суспільства у живому, а не препарованому Шевченкові, наполягаючи на об'єктивному вивченні його життя й творчості, а не лише пієтичному «оспівуванні». Автор, що задекларував себе марксистом, не міг оминати гарячої побожності поета, яскраво виявленої особливо в ранніх текстах. Проте для її пояснення знайшов не морально-етичну, а соціальну мотивацію: «Справді, як міг бути не релігійний молодий Шевченко, коли він органічно був зв'язаний з тією упослідженою кріпацько-рабською клясою, що цілком залежала і від природної і від суспільної стихії, а через це жила в пазурях надії на бога, марновірства, забобонів і упокореності?» [4, с. 61].

Ю. Лавріненко запропонував ідею довгої, складної, болючої еволюції в релігійних шуканнях Шевченка. Ця еволюція, на його думку, відбувалась у такому напрямку – евангелізм, який зіштовхнувся з «соціальним чуттям» поета, спричинив затятий антиклерикалізм, а згодом богоборство, що призвело на межу безвір'я. Дослідник, однак, із сумом констатував, що Шевченко не став атеїстом: «через те богоборець і є богоборець, а не атеїст, що він визнає існування бога, і може в

хвилини відчаю та зневіри, може підкоритись йому» [4, с. 65].

На відміну від радянських шевченкознавців, С. Смаль-Стоцький обстоював щирі релігійність Шевченка. Наполягаючи на синонімічному вживанні – заміщенні слів «Бог», «правда» у поетовій творчості, він підкреслював, що «глибока релігійність Шевченка це не є звичайна церковна релігійність з її формалістикою, з її спекуляцією-догмами про особистість, смерть і воскресення Ісуса Христа. Не так це, а могутні етичні ідеї науки Ісуса Христа стали Шевченковою релігією... Вулканічна сила могутніх етичних ідей науки Ісуса Христа термосить душу Шевченка, і ми від цього чуємо в його поезії неначе громіт землетрусу, що все наново виривається наверх, щоб усім «суєсловам, лицемірам», усім тим, що «прославляють византийство», пригадати «слово істини», пригадати правдивий закон Ісуса Христа про любов брата, щоб поставити їх – і «слово істини» і закон братньої любові – понад усі норми й догми, і для цього первісного, ідейного християнства натхнути душу християнської громади новим, як-найбільшим запалом. Бо Шевченко кріпко вірив, що тільки перемога християнських етичних ідей у житті людському, в його практиці, спасе людство, знищить пекло на цьому світі, принесе «і мир і радість на землю людям»... [8, с. 133].

Там, де Ю. Лавріненко вбачав оскарження Божої влади і Божого ладу, С. Смаль-Стоцький, визнаючи війну з церквою, знаходив не заперечення Шевченком Христа, а поетову вимогу до всіх, щоб визнавали Бога, мали його в серці і жили за його заповідями. В умовах більшовицького наступу на українську духовність думку про християнську віру як основу Шевченкового світосприйняття і світорозуміння, висловлювали не критики (які або були змушені мовчати, або піддалися атеїстичній агітації), а священнослужителі. Так, Митрополит УАПЦ В. Липківський у своїх проповідях, зауважував, що і твори, і щоденник поета свідчать, що він горів духом істини, і саме цей дух примусив повстати проти національних кайданів і проти неправди в церкві. Обґрунтоване С. Смаль-Стоцьким твердження про релігійність Шевченка згодом будуть обстоювати і Л. Білецький, і Л. Рудницький, і Є. Сверстюк.

Літератори українського зарубіжжя неодноразово підкреслювали, що у творчості великого поета Україна постає як певна цілість, а найголовніше для нього – «доля-воля рідного краю, рідного народу, державно-політичне становище України в теперішньому відповідно до того, як було в минулому... [9, с. 420]». Культ Т. Шевченка, його «нещадно-відважне випікання історичних язв... і справжній мажор закованої, але внутрішньо вільної, психологічно здорової української особистості» [5, с. 637], становлять ідейне підґрунтя антималоросійського дискурсу української літератури [16] та української політичної думки

Зарубіжнє українство, популяризуючи творчість Тараса Шевченка у світовому культурному просторі, обстоювало його провідне значення для формування

повноцінної української ідентичності. Поширюючи у своїх літературно-критичних розвідках та публіцистичних статтях образ Т. Шевченка як «конструктора української нації», представники діаспори сприяли у такий спосіб зростанню національної свідомості українців як на Батьківщині, так і поза її межами.

1. *Бойко Ю.* Вибрані праці / Ю. Бойко. – К.: «Медекол», 1992. – 381 с. 2. *Донцов Д.* Пам'яті великого вигнанця (До 65 роковин смерті Т. Шевченка) / Д. Донцов // ЛНВ. – 1926. – Т. 90. – Кн. 5. – С. 66–74. 3. *Донцов Д.* Правда прадідів великих / Д. Донцов. – Філадельфія, 1952. – 95 с. 4. *Лавріненко Ю.* Проти обожнення великого богоборця / Ю. Лавріненко // Плуг. – 1930. – № 3. – С. 59–67. 5. *Маланюк Є.* Українська література в світлі сучасності / Є. Маланюк // ЛНВ. – 1932. – Т. 109. – Кн. 7. – С. 626–633. 6. *Маланюк Є.* Шевченко і Росія / Є. Маланюк // ЛНВ. – 1927. – Т. 94. – Кн. 11. – С. 239–249. 7. *Маланюк Є.* Шлях до Шевченка. – Серія Ucrainica: ad fontes.

Книга II. – Ужгород: Гражда, 2008. – 48 с. 8. *Смаль-Стоцький С. Т.* Шевченко. Інтерпретації. – Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1965. – 239 с. 9. *Смаль-Стоцький С.* В Шевченкові роковини // ЛНВ. – 1930 – Т. 102. – Кн. 5. – С. 413–424. 10. *Т. Г. Шевченко.* 1814–1934. Тези до 120-річчя від дня народження // Червоний шлях. – 1934. – № 2/3. – С. 5–12. 11. *Хвиля А.* Пролетаріат збудував пам'ятник Т. Г. Шевченкові // Червоний шлях. – 1935. – № 3. – С. 150–154. 12. *Шабліовський Є.* Шевченко і російська революційна демократія. – К., 1935. – 145, [3] с. 13. *Шамрай А.* Мотиви «національної туги» в творчості І. Галки та А. Могили // Харківська школа романтиків. Том другий. – Харків, 1930. – С. 23–24. 14. Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. – К.: «Наукова думка», 1975. – 562 с. 15. *Шкандрій М.* В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Пер. П. Тарашук. – К.: Факт, 2004. – С. 51. 16. *Шептицька Т.* Антималоросійський дискурс української літератури 1920-х – початку 1930-х (на матеріалі «Літературно-наукового вістника»). Автореф. дис... канд. філол. н. 10.01.01. – українська література. – К., 2005. – 17 с.